

Gombos László: Planctus et consolationes – emlékmű zenekarra

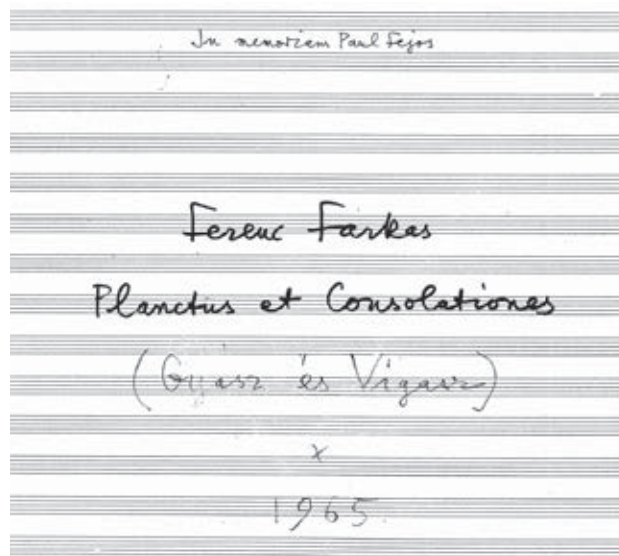
Farkas Ferencet, aki közismerten a költészet és az énekhang szerelmese volt, aligha nevezhetnénk par excellence zenekari szerzőnek. Hiszen műveinek döntő többsége vokális kompozíció, hangszeres darabjai pedig általában kis apparátust igényelnek. Olykor azonban ő is a sokszínű szimfonikus zenekarban találta meg gondolatai kifejezőeszközét. A kivételes darabok közé tartozik a Fejős Pál filmrendező emlékére komponált *Planctus et consolationes* (Gyász és vigasz), amelynek kapcsán a 20 éve elhunyt mester előtt tisztelgünk.

Szinte valamennyi fővárosi zenekar játszotta

Az egyetlen nagy tételből álló, drámai erejű alkotás 1965 novemberében készült el, és az elkövetkező fél évszázadban a legtöbb fővárosi zenekar előadta. Sajnos – amint az kortárs zene esetében tipikus – nem került be az együttesek állandó repertoárjába, az elhangzást mindig valamilyen egyedi alkalom hívta életre. Amint a korabeli lapok tudósítottak róla, 1966 elején a *Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekara* Lehel György vezényletével készített stúdiófelvételt, amelyet a Kossuth Rádió március 16-án közvetített „bemutató” megjelöléssel (később számos alkalommal ismételték). A hangversenytermi premierre 1967. április 17-én a Zeneakadémián került sor a *Filharmoniai Társaság* estjén, Ferencsik János vezényletével. Szintén Ferencsik dirigálta a művet a Hungaroton 1969-ben kiadott lemezén, de már az *Állami Hangversenyzenekar* élén. Utóbbiakkal adta elő a darabot Breitner Tamás 1971-ben a Zeneakadémián, Lamberto Gardelli pedig 1973-ban az Erkel Színházban és 1987-ben a Zeneakadémián. 2001-ben Kesselyák Gergely és a *Matáv Szimfonikus Zenekar* szóltatta meg egy Szokolay-est keretében az MTA dísztermében, majd 2016–17-ben Takács-Nagy Gábor készített újabb lemezfelvételt a *MÁV Zenekarral*. A *Planctus et consolationes*t a hat hivatásos együttesen kívül talán mások is műsorra tűzték (vidéki adatot egyelőre nem találtunk, de tudjuk, hogy 1975-ben az Egyesült Államokban is előadták). Mindazok a fővárosi muzsikuskok tehát, akik hosszabb időt töltöttek el egy zenekarban, nagy eséllyel megismerkedhettek Farkas e kiváló alkotásával.

In memoriam Pál Fejős

A *Planctus et consolationes* komponálásához egy szomorú esemény, Farkas ifjúkori jóbarátja, Fejős Pál (Paul Fejos, 1897–1963) halála szolgált inspirációként. Fejős

A *Planctus et consolationes* kéziratának címlapja

igazi polihisztor volt, kalandos életű filmrendező, forgatókönyvíró, orvos-bakteriológus, régész, antropológus, néprajzkutató, szervező, intézményvezető és egyetemi tanár. Ifjú éveiben, a frontszolgálat után folytatta az orvosi egyetemet (egyes források szerint vegyészetet is tanult), az Operaházban dolgozott dízlettervezőként, továbbá filmeket készített Magyarországon, Bécsben és Berlinben, majd 1926-tól Amerikában. Hamarosan a legnagyobb rendezők között emlegették, Chaplin is nagyra becsülte a munkásságát (bár akkor nem nagyon örülhetett, amikor 1928-ban Fejős *Az utolsó pillanat* című alkotása második helyre szorította saját *Cirkuszát* az év legjobb filmjeinek kritikusi listáján).

Fejős a 30-as évek elején itthon folytatta a forgatást, ekkor már Farkas Ferenc társaságában. A zeneszerző így emlékezett első közös munkáikra: „1932-ben a Tavaszai zápor zenefelvételeit készítettük. A kísérőzenét Angyal László és Vincent Scotto írták, én a zenekarban játszottam. Fejős nagy Respighi-rajongó volt, s hallotta, hogy én nála tanultam Olaszországban. Talán ennek köszönhettem, hogy *Ítélet a Balaton* című következő filmjének zenéjét velem és a már beérkezett Vaszy Viktorral, az egyetem énekkarának akkori vezetőjével íratva, aki egyben a kórusokat is vezényelte.”

Farkas ezután Bécsbe és Koppenhágába is követte Fejóst, közben pedig egy földközi tengeri kiránduláson vettek részt: „A Sonnenstrahl (*Mégis szép az élet*) forgatásán az első mozzanattól kezdve részt vettem. Fejős ezt

(Marcia funebre II.)
Grave $\text{♩} = 60$
2. tr. prende tr. picc.

Viol. I
Viol. II
Viola
Gr. C.
Xylo
Timp
Tamb.
méd.
Gr. C.
Xylo
Pfe

Grave ($\text{♩} = 60$)

19

A Planctus et consolationes kéziratának szerzői kézírata

a filmjét igen nagy költségvetéssel készítette, négy nyelvű változatban. Számára a forgatókönyv csak kiindulási pont volt, színészeivel sokat próbált, gyakran improvizált. A bécsi Sascha műtermeiben forgattunk, s a külső felvételekhez a stáb az azóta elpusztult Cobenzl kastélyszállóban lakott. Ugyancsak Ausztriában készítettük a Frühlingsstimmen-t (Tavaszi hangok) Oskar Karlweisszel, Szőke Szakállal és Adele Kernnel a főszerepekben...

Mielőtt a következő, Dániában készült filmjeinkről beszélnék, hadd emlékezzem meg arról a felejthetetlen tengeri útról, amelyet 1934-ben Fejőssel, Lothar Wolf vágóval és Sidney Robbins amerikai orvos barátunkkal tettünk a Földközi-tengeren. Egy hónapot töltöttünk egy teherszállító hajó fedélzetén. Fejőst mágikusan vonzották a régi, patinás városok, fáradhatatlan volt a megismerésükben."

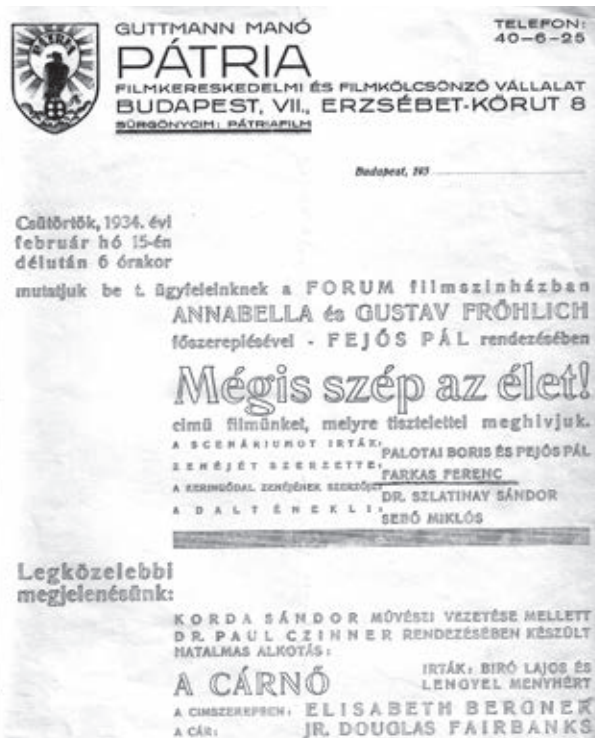
Farkas Ferenc és Fejős Pál 1933-ban a *Mégis szép az élet* forgatásán

A rendező a filmezéstől fokozatosan a régészet és a néprajz felé fordult. Ebben érdekes átmenetet képeztek madagaszkári forgatásai: „A Det gyldne Smil [Az arany mosoly] volt az utolsó játékfilm, amelyet Fejőssel együtt készítettünk. Fejős már korábban érdeklődött a történelem előtti, primitív művészetek iránt. Most Madagaszkárba ment, hogy az itt élő törzsek életét, szokásait, művészetét filmszalagra rögzítse. Mintegy huszonöt madagaszkári dokumentumfilmet kellett kísérőzenével eljátszani. Nem volt könnyű feladat, de a berlini fonogramarchívumban talált madagaszkári dallamok nagy segítséget jelentettek.”

Ezt követően Fejős bejárta a Távols-Keletet, expedíciókat vezetett Latin-Amerikában, majd az 40-es években végleg felhagyott a filmezéssel, és New Yorkban telepedett le. A Wenner-Gren antropológiai kutatási alapítvány igazgatója lett, emellett a Stanford, a Yale és a Columbia egyetemeken tanított. Farkas 1962 végén Bécsben és a közeli Burg Wartensteinben, az alapítvány osztrák központjában találkozott utoljára a már nagybeteg Fejőssel. Amikor néhány hónappal később, 1963 tavaszán táviratban értesítették a haláláról, feltehetően már a lesújtó hír pillanatában elhatározta, hogy méltó zenei emléket emel barátjának.

A kis formák mestere

Már említettük, hogy Farkas Ferenc több mint ezer alkotása között feltűnően kevés a nagyformátumú, önálló zenekari alkotás (a színpadi és oratorikus művekben természetesen nála is fontos szerepe van a zenekarnak). Ennek oka nyilvánvalóan nem a komponista valamilyen hiányosságában keresendő, hiszen még azok is, akik egészen másfajta zenei stílust tartanak korszerűnek vagy egyedül üdvöztetőnek, egyöntetűen fejet hajtottak és haj-

Fejős *Mégis szép az élet!* c. filmjének bemutató plakátja, 1934. febr. 15.

tanak ma is Farkas páratlan szakmai tudása előtt. Amit a hangszerekről, a zenekarkezelésről és a hangszerezésről egyáltalán tudni lehet, annak ő már fiatalon a birtokába került. Az önálló zenekari művek viszonylag kis számát – a költészet iránti vonzódásán túl – Farkas személyisége, egyéni karaktere magyarázza. Amellett, hogy sosem kereste a harsány effektusokat, a túlzott feszültséget és a drámai ellentéteket, távol állt tőle monumentalitás valamennyi formája. Önkifejezését a miniatűr formákban és a néhány (vagy éppen egyetlen) előadót foglalkoztató kamarazenében találta meg. Ezért komponált több száz dalt és szólódarabot, duettet, triót és kvartettet, valamint tengernyi kórusművet, amelyet énekkar helyett többnyire három vagy négy énekes is megszólaltathat. Zenéjének alapegységét két-három perces (gyakran enél is rövidebb) zárt tételek és szakaszok alkotják. Kantátái és színpadi művei is inkább a színes antik mozaikokhoz, mint az egy tömbből faragott emlékművekhez állnak közel. Amelyik darabja meghaladja a 10–15 percet, az többnyire 4–8 tételből áll, és szvitszerű a felépítése. Az is jelzés értékű, hogy Farkas a versenyműveit többnyire concertinónak, szonátáit pedig szonatinának nevezte, szimfonikus zenekar helyett pedig inkább vonós zenekart vagy kamaraegyüttest alkalmazott.

Farkas Ferenc és a szimfonikus zenekar

Farkas szimfonikus zenekari művei tehát bizonyos szempontból kivételesek az életműben, és feltételezésünk szerint többnyire nem belső alkotói szükségletnek,

hanem valamilyen külső körülménynek köszönheték a születésüket. Jelen vizsgálódásunkba nem számítjuk bele a népdalfeldolgozásokat, a színpadi művek (operák, balettek, kísérőzenék) részleteit és a filmzenékből összeállított szviteket, hiszen a szerző eredendő szándéka ezekben az esetekben nem egy öntörvényű zenekari alkotás létrehozása volt.

Az említett külső körülmények között első helyen a jubiláló zenekarok és ünneplő városok megtisztelő felkérései állnak, amelyeket egy zeneszerző nehezen utasíthat vissza. Ide tartozik az Egri Szimfonikus Zenekar jubileumára komponált *Mátrai táncok* (1968), az Eger Város által rendelt *Ünnepi nyitány* (1969), a Budapesti Filharmoniai Társaság megalakulásának 125. évfordulójára írt *Filharmonikus nyitány* (1978), a Sopron Város felkérésére komponált *Soproni zenélőóra-variációk* (1976), a *Szegedi szökőkút szimfónia* (1979), valamint a Le Nouvel Orchestre de Montreux számára írt *Suite montreu-sienne* (1988) és a *Trois morceaux en forme de poire* (Három darab körte formában) hangszerelése Erik Satie zongoradarabja nyomán (1991). A két utóbbi darab megrendelése Farkas Andrásnak, a zeneszerző fiának köszönhető, aki az együttes karmestere volt.

Ugyancsak Farkas András inspirálta Liszt *Funérailles* című zongoradarabjának (*Harmonies poétiques et religieuses*, no.7) mesteri hangszerelését, pontosabban annak befejezését. Ugyanis Farkas, aki Keleti Márton 1970-ben forgatott Liszt-filmjének (*Szerelmi álmok*) zenei összeállítását végezte, eredetileg csupán egy négy perces részletet hangszerelt a zongoraműből. Az előzetes vetítésen részt vett a fia is, akit annyira megragadott a hangzás eredetisége és átütő ereje, hogy rávette édesapját a teljes zenekari változat elkészítésére. Ennek befejezésére 1974-ben került sor Liszt szellemében: a zongoramű hatását Farkas a zenekar sokkal differenciáltabb színeinek segítségével mélyítette el, és a mű mondani- valóját tágabb dimenziókba helyezte. Farkas András a MÁV Szimfonikusokkal mutatta be a darabot, amely később Kocsis Zoltán elismerését is kivívta. Ő 2006 novemberében tűzte a Nemzeti Filharmonikusok műsorára.

A fent említett műveket, valamint a tanulóéveket lezáró *Divertimentót* és a 40-es évek közepén komponált, kísérletező *Preludium és fugát*, a *Szimfóniát* és a *Planctus et consolationest* leszámítva talán nem is találunk Farkas életművében több önálló, eredetileg is nagyzenekari előadásra szánt darabot. A szerző karakteréről sokat elárul egyetlen *Szimfóniájának* a története. 1952-ben végre ő is megpróbálkozott a négy tételes, hagyományos műfajjal, de két előadás után visszavonta a kompozíciót (a bemutatón a SZOT Zenekart Vaszy Viktor, majd egy évvel később a Rádiózenekart Somogyi László vezényelte). Az első és második tételt *Szimfonikus nyitány* és *Elégia* címmel önálló művekként továbbra is előadhatónak tartotta, majd 1970-ben a harmadik tételből a *Scherzo sinfonico*t készítette. A teljes mű alcíme – „*In memoriam 1945. április 4.*” – inkább a kötele-

ző érvényű elvárást, mint Farkas szándékát tükrözte, a feltételezett programhoz viszont jól illett az a sokak által már ismert zenei anyag, amelyet a szerző a *Felszabadult föld* című filmhez írt kísérőzenéjéből használt fel. A Zeneszerzők Egyesületében elhangzott és a sajtóban megjelent bírálatok elvették Farkas kedvét a darabtól, mivel a szemére hányták, hogy nem ábrázolta kellő erővel az ostrom megrázó élményét, az ország felszabadítását, a háború pusztítását, és nem siratta el elég megrázóan a szovjet hősokeket. A kritika tulajdonképpen igaz volt: Farkas nem tudott, de nem is akart megfelelni ezeknek az elvárásoknak. Zeneje az alkotó tükörképét mutatja: kerüli az érzelmek eltúlzott kifejezését, a harsány hangtömegeket és a fájdalmasan szívbemarkoló pillanatokot, hiszen elsődleges célja a szépség és a harmónia keresése. Érvényes mindez a *Planctus és consolationes*re is, bár témájának megfelelően nem mellőzheti az erőteljesebb hangzásokat. A legdrámaibb hatást azonban nem a fortissimóval és az éles disszonanciákkal éri el, hanem a megnyugvás, a vigasztalás rezignáltan visszafogott ábrázolásával.

Emlékmű, de miért zenekarra?

Felmerül a kérdés, hogy barátjának emlékére Farkas miért nem vokális művet komponált, mint tette azt annyi más esetben. Az apparátus megválasztásában ezúttal is szerepet játszhatott a megrendelő elvárása, erről azon-

Fejős Pál Farkas Ferencnek dedikált portréja, Bécs 1933.

ban kevés információval rendelkezünk. A zeneszerző egyik interjújában a *Planctus* is felsorolta a „rádiós serkentésre született” művek között, egy másik újsághírben pedig az szerepel, hogy a „Rádió felkérésére” komponálta. Ha valóban felkérésre készült a mű, nehezen képzelhető el, hogy lemezfelvétel esetén a Rádió ne ragaszkodjon a saját együtteséhez, miközben ugyanazon a korongon a *Tavaszwárás* kantatában is a Rádiózenekar szerepelt. Sokkal valószínűbb, hogy Farkas Fejős Pál személye miatt döntött a zenekar mellett. Ugyanis ennek köszönhetően ismerték meg egymást, és éveken át tartó közös munkájuk során ez az együttes jelentette a kapcsolatot közöttük. Ráadásul Fejős kedvenc zeneszerzője Farkas korábbi mestere, Ottorino Respighi volt, akinek különösen a szimfonikus költeményeit szerette.

Fejős elsősorban azért választotta Farkast, mivel már ekkor híres volt arról, hogy bámulatosan tudott rögtönözni, bármikor, bármilyen megadott stílusban, időtartamban és apparátusra. Kincset érő képességek voltak ezek akkor, amikor a beszéd, a mozgás, a kép és a zene együtt, egymással kölcsönhatásban született a forgatás során. Fejős néhány hónap után már hűségesen ragaszkodott ifjabb munkatársához, és amint a rendező 1933-ban Bécsben dedikált portréjára írta, maga is sokat tanult a muzsikustól: „*Ferinek; türelmes tanítómesteremnek, szíves segítőtársamnak, kedves barátomnak – őszinte hálaival, sok szeretettel, meleg kézszorítással.*” Ugyanakkor Farkas is sokat tanult a filmzésnek köszönhetően, melynek során mindenekelőtt a zenekar virtuóz kezelését sajátította el. Fejős támogatását élvezve bátran kísérletezhetett az együttesrel, és mivel ő maga volt a karmester, azonnal hallhatta az eredményt és kipróbálhatta legújabb ötleteit.

A Gyász és vigasz szerkezete

Farkas Ferenc, a kis formák fent nevezett mestere ritkán komponált olyan negyed óránál is hosszabb, egyetlen nagy ívből álló művet, mint a *Planctus et consolationes*. Felépítésében az egymást attacca követő szakaszok kontrasztja, valamint a szimmetriát kisebb aszimmetriával megtörő elrendezése játssza a főszerepet. A partitúrában az alábbi nyolc, zárójelbe tett felirat olvasható:

Introduzione – Marcia funebre I. – Consolatio I.
– Marcia funebre II. – Consolatio II. –
Consolatio III. – Furioso – Consolatio IV.

A mű tehát a címben jelzett kétféle lelkiállapot, a gyász és a vigasztalás váltakozásait sűríti egyetlen tételbe. Kétségkívül programzenéről van szó, amelyet Farkas így jellemezett: „*Villánási, egymásba olvadó tétéleiben [...] a halálhír döbbenete, a gyászindulók komor lüktetése, az elmúlt időket idéző fátyolozott derű, a kikerülhetetlen halál ellen való hasztalan lázadás hangja, majd megnyugvást, vigasztalást kereső hangulatok sora-*

Farkas zenekari és versenyműveinek 5. albuma, melynek első száma a Planctus et consolationes (Toccata Classics 2017)

koznak fel.” A bevezetés (*Introduzione*) egyszerre ábrázolja a halál pillanatát és a hír okozta megdöbbenést, majd a gyászinduló váltakozik a vigasztalás különféle fázisaival (*Marcia funebre I. – Consolatio I. – Marcia funebre II. – Consolatio II.*). A halálmenet másodsorra még fájdalmasabbnak, szinte megállíthatatlannak tűnik. A *Consolatio II.* a vidámság és fiatalság emlékeinek kissé elhangolt felidézésével a scherzo szerepét tölti be műben. A szerző a szakasz megnevezése után eredetileg oda is írta a scherzo-megjelölést, ez azonban a későbbi forrásokban már nem szerepel.

A mű felezőpontja után nem következik újabb gyászinduló, hanem megfordul hangultváltások eddigi rendje: két vigasztaló szakasz fogja közre az utolsó szenvedélyes tételt (*Consolatio III. – Furioso – Consolatio IV.*). A *Consolatio III.* eredetileg a *Citatum* címet viselte, mivel zenei idézettel kezdődik és zárul: három ütem szólal meg Fejős egyik kedvenc darabjából, Respighi *Róma kútjai* című művének utolsó, negyedik tételéből (*A Villa Medici kútja alkonyatkor*). Farkas az egész tételt az idézetből bontotta ki. A cselló szólamát imitálva egymás után lépnek be a hangszerek, majd a fuvola megszólalásától kezdve a dallam tükörfordításban hangzik el. A hetedik szakasz, a *Furioso* a sors elleni lázadás utolsó megnyilvánulása. Ennek hangjától több fázisban jutunk el az utolsó vigasztalásig (*Consolatio IV.*), a Teremtő akarátába történő beletörődésig és a végső megnyugvásig. Sóhajszzerű dallamok és szép akkordok búcsúztatják a halottat a harangok távoli hangjai mellett.

Farkas ezzel a szuggesztív erejű alkotással köszönetet mondott Fejős Pálnak az együtt töltött szép napokért, a filmkészítés során végzett inspiratív munkáért, és soha meg nem fakuló, hangzó emlékművet emelt barátjának, a század egyik kiváló polihisztorának.